

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

ՄԵԿՆՈՂՆԵՐԸ

Ն. Ս. ՕՍՈՒԹԻՒՆ ՍԱՀԱԿ Բ., *կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, տարիներով ու ցաւերով ծանրաբեռն իր աչքերն ընդ միշտ փակեց Անթիլիասի Վեհարանին մէջ՝ որուն հաստատումն ու ամրացումը է՛ն առաջ իրեն կը պարտինք։ Գրեթէ դար մը ապրած այդ հօր ու յանկուցիչ անձնաւորութիւնը վերջին եօթանասուն տարուան հայ կրօնական, ազգային, մշակութային կեանքին մէջ կարեւոր դեր մը կատարած, մեծ դէմք մը հանդիսացած էր, եւ ինչքան ալ հասած ըլլար խոր ծերութեան տարիքի մը որուն քիչերը կը հասնին, իր անհետացումը միահամուռ ցաւի աղաղակ մը փրցուց բոլոր հայ սիրտերէն։ Իր մահուան առթիւ մեր զանազան հոսանքներու պատկանող թերթերուն մէջ երեւցած բազմաթիւ ու ընդարձակ յօդուածներն — ու յօդուածաշարքերը — անոր հանդէպ սիրոյ ու յարգանքի արտայայտութեանց մէջ իրարու համաձայն յայտնուեցան. եւ եթէ ստոնցմէ ոմանց մէջ երեւցան վերապահումներ հանգուցեալ Հայրապետին հանրային կեանքի այս կամ այն կէտի մասին, ատուք բանաձեւուած էին անոր կեանքի ընդհանուր պատկերին գեղեցկութեան հանդէպ զգացուած անկածանքին չհակասող ձեւով մը։ Ես ինքս որ տարիներէ ի վեր անոր կեանքի երկրորդ շրջանին հետինն պատկանեցող հետեւելէ յետոյ՝ իր փարկի այցին գինձն անձամբ ու մօտէն ճանչցայ ու ետքէն Պէյրուսի ու Ատանա պատին ունեցայ յօդուած*

ազգային շահերուն իրեն հետ գործակցելու, իր մտերմութիւնը վայելելու. եւ իր ամենասիրալիք բարեկամութեանն արժանանալու, — բարեկամութիւնն զոր հրապարակաւ արտայայտեց ծայրայեղօրէն վեհանձն ձեւով մը, — ու նիմ իր դէմքին, իր գործին, իր յիշատակին հանդէպ այնքան ծանր որքան քաղցր պարտականութիւն մը, զոր վերածեալ ծաւալով այս հանդէպի քրոնիկին սահմանափակ սիւնակներուն մէջ չեմ կրնար կատարել լիովին։ Հոս հակիրճ տողերով պիտի ըսեմ ինչ որ էականն է, եւ այդ արտասովոր կեանքին նուիրած ընդարձակ յօդուածս պիտի երեւայ ուրիշ տեղ։

Սահակ Բ. Հայրապետին կեանքը կը բաժնուի երկու մեծ շրջանի, առաջինը որ կը տեւէ մինչեւ 1909ի կիլիկեան կոտորածները, երկրորդը՝ այդ կոտորածներէն մինչեւ իր մահը։ Անոր վրայ դուռած յօդուածներուն մէջ, ոմանք ըսին թէ իր կեանքը ծայրէ ծայր լի եղաւ վիշտերով. ճիշդ չէ ասիկա։ Անոր գողգոթան կը սկսի 1909ի Ատանայի աղէտէն։ Ատկից առաջ, տեղի ունեցած էին 1894 — 97ի Թրքահայաստանի վեց նահանգներու եւ Պոլսոյ Հայոց կոտորածները, սակայն ինք այդ միջոցին Երուսաղէմի փառքին մէջ՝ իր կրօնական, վարչական, բանասիրական զբաղումներով զբաւուած, անշուշտ կը տարապէս իմանալով իր հայրենաւի իրենցներուն վրայ խուժող արհաւիրքները, բայց այդ ցաւերուն թատերարեմին վրայ էջը գըտ-

Ն. Ս. ՕՐ. Տ. ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԱՅԻՈՂԻԵՐՈՍ ԿԻՆԻԿԻՈՑ

նուեր, ուղղակի կապուած չէր այդ ողբերգութեան:

Իր կեանքի այդ առաջին շրջանը եղած է նոյն իսկ պայծառ ու շքեղ: Պարբերդի Եղեկիս պիւղի այդ անշուք գաւաղը, տաննեւութ տարեկանին Երուսաղէմ դրժուած, ժառանգաւորաց Վարժարանի ուսման շրջանն աւարտելէ եւ սարկաւազ ձեռնադրուելէ յետոյ՝ կ'ուղարկուէր Պոլիս իր դարգացումը յառաջանելու հոն երկու տարի մնալէ յետոյ՝ կը դառնար՝ 1871ին՝ Երուսաղէմ, ուր կը ձեռնադրուէր փարզապետ, կ'անուանուէր ժառանգաւորաց Վարժարանի տեսուչ եւ Սիւննի խմբադիր, կը շարադրէր ու կը հրատարակէր քանի մը դասագրքեր: 1881ին, կ'երթար Կովկաս իւր նուիրակ եւ հինգ տարի կը մնար հոն, Երուսաղէմի վանքի հինաւորաց ծանր պարտքին թեթեւացման համար նուիրատուութիւններ հաւաքելու:

Իր բացակայութեանը, Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնը, զնահատելով ծառայութիւնները զոր մատուցած էր վանքին, զայն կ'անուանէր լուսարարապետ (կարեւորագոյն պաշտօնը պատրիարքէն յետոյ), եւ Մակար կաթողիկոսն Եպիսկոպոս ձեռնադրուելով կը դառնար Երուսաղէմ ուր մինչեւ 1902 լուսարարապետութեան պաշտօնը վարելէ զատ՝ ուսուցչութեամբ եւ Տնօրէն Ժողովի անդամակցութեամբ կը ծառայէր վանքին: Այդ շրջանին է որ շարագրած է Երուսաղէմի վանքի ձեռադրական ճոխ հաւաքածուի մանրամասն ցուցակը, որ իր բանասիրական կարեւորագոյն աշխատանքն է եւ որ կը մնայ անտիպ:

1902ին, Կիլիկիոյ թեմերու վաթսուներկու պատգամաւորներու կողմէ միաձայնութեամբ ընտրուեցաւ կաթողիկոս: Սահակ Հայրապետն ու Օրմանեան պատրիարքը խառ-

քերուան եւ հայ կամաւորաց զունդերուն հետ: Այն ամբողջ շրջանին ուր Կիլիկիա գրաւուած էր Փրանքո - անգլիական զորքերէ, յետոյ միմիայն ֆրանսական զորքերէ եւ դրուած ֆրանսական հովանաւորութեան տակ, ան անխախտօրէն հաւատարիմ մնաց ֆրանսական հողատարութեան կառնելու թէզին, ամերիկեան հողատարութեան աղիտարեր ցնորքէն ձրիք չտարուեցաւ (եւ ատով ալ իր քաղաքական իմաստուն ղեկավարի կարողութիւնը ցոյց տուաւ):

Երբ ֆրանսական զորքերուն Կիլիկիայէն քաշուելուն վտանգը սկսաւ զգալի դառնալ, եկաւ Փարիզ ու դիմումներ ըրաւ: Հանրապետութեան նախագահին եւ վարչապետին մօտ, ու թէ եւ այդ չըլնանէ՝ Անգլիա ալ զնաց, հոն միմիայն լոնտոնի եւ Մանչեսթրի հայ դաշտութեան մօտ Կիլիկիոյ Հայութեան համար նիւթական օգնութիւն ինչպէս զ դիմումներ կատարենց, անգլիական կառավարութեան մօտ տեւէ քաղաքական դիմում ըրաւ, որոշապէս յայտարարեց թէ քանի որ Փրանսան հայ կամաւորներով լեղոն կազմած էր եւ խոստացած էր իր պաշտպանութիւնը տարածել Կիլիկիոյ Հայութեան վրայ, ինչ որ անոնք Թրանսային կը դիմէր իբր քաղաքական պաշտպանի: Թէ՛ Թրանսայի եւ թէ՛ Անգլիոյ հայ դաշտութեան իր յանկուտիլ ու յուզիլ պերճաստուութեանք ան յաջողեցան քանի մը հարկեր հաղար Փրանք ստանալ՝ իր հօտին պէտքերուն յատկացնելու համար:

Դառնալով Պէյրութ, առեն մը հոն մնաց: Երբ եւ Աղապին Պատուիրակութեան կողմէ մասնաւոր առաքելութեամբ զրկուեցայ Պէյրութի եւ Ատանա՝ 1920ի աշնան, է՛ն առաջ պացի ղինքը դռնէ Ջահէլ, ուր քաշուած էր: Փարիզ՝ ան ինծի չորհած էր հայրական սիրոյ մը քնքուշ ջերմութիւնը, եւ եւ իրեն հանդէպ խորին յարգանքի եւ սքանչացման զգացումով մը լեցուած էի: Յայտարարէ իրեն թէ ոչինչ պիտի ընէի Կիլիկիոյ համար՝ առանց իր գիտութեան ու իր հաւանութեան: Մանաւանդ որ այդ պաշտօն ինծի յանձնող Պատուիրակութեան ուղեղիքը Սահակ Հայրապետին ուղղութեան բոլորովին համաձայն էր այժմ: Դրժ-

ուարութիւն քաշեցի ղինքը համողելու որ միասին երթայինք Ատանա: «Ձիս խայտառակեցին, կ'ըսէր, ա՛լ չեմ ուզեր երթալ հոն»: Վերջի վերջոյ համոզուեցաւ սակայն որ պէտք էր դառնար հոն, ու միասին դաշինք Ատանա: Կիլիկիոյ Հայութիւնը ինչպէս եւ ֆրանսական իշխանութիւնք ղինքն ընդունեցան մեծ պատիւներով: Դժբաղդաբար, այդ շրջանին եւ յետոյ թափուած բոլոր ջանքերը չկրցան — որոշ պատճառներով որոնց վրայ հոս չեմ կրնար ծանրանալ — պարպումի վտանգին առաջնէ առնել ու այդ պարպումը տեղի ունեցաւ: Այդ տիուր պատմութիւնը սկիզբէն մինչեւ վերջը մանրամասնօրէն պիտի գրեմ օր մը՝ երբ պատեհ ըուպէն հասնի: Սահակ Հայրապետը ինծի ըսած էր Ատանա՝ իմ աշնտեղէն մեկնելէս առաջ՝ «Եթէ ֆրանսական զորքերը քաշուին Կիլիկիայէն, մեք հոս չենք կրնար մնալ: Ես ինքն հօտիս գլուխն անցած կ'երթամ Լիբանան ու Սուրիա:» Այդպէս ալ ըրաւ:

Սուրիա եւ Լիբանան քաղթած տասնեակ հազարաւոր (մեծ մասամբ կիլիկեցիներէ բաղկացած) Հայութեան կարօտութեանց դարման ճարելու, նեղութեանց մեղմացում մը բերելու համար, Սահակ Հայրապետին թափած ջանքերը, կատարած դիմումները՝ Բարեգործականին մօտ, արտասահմանի ազգասէր հայ մեծատուններու մօտ, ֆրանսական կառավարութեան մօտ, անգլիական ու ամերիկեան հարաւորապէս մարդասիրական կազմակերպութեանց մօտ, եղան բազմաթիւ, յարատեւ, անխնշ, անվհատ: Վերջի վերջոյ ան չարագրեց ու հրատարակեց իր նոյակ տիտղոսով նշանաւոր դրութիւնը, պատմական յիշատակարան մը, լի իմաստուն թելադրութիւններով որոնց հետեւածով տեղի ունեցան զանապաղ դիմումներ եւ ամերիկեան Նպաստամատոյցի Ամերիկայի որբանոցին չէնքերը շատ մասշտիբ պայմաններով յանձնուեցան կիլիկեան Հայ կաթողիկոսութեան: Սահակ Հայրապետ եղբայրական Լիբանանի հիւրընկալ հողին այդ սիրուն անկիւնը, տարիններով հայասէր Ամերիկացիներու որբանոցն զործին իբր բոյն ծառայած այդ չէնքերուն մէջ վերահաստատեց Ծնորձալի տարազին աթուրը, իրեն աթոռակից անուանեց

այն կրօնական, բանասիրական, ազգասիրական մեծ դործիչը որ էր Բարսեղի Կիւլէսէրեան սրբաբանը, եւ այդ երկու հոյակապ Հայերը, իրենց կողքին ունենալով նաեւ աջն միւս ողբացեալ թանկագին գործիչը որ էր Ծահէ սրբապատ, ամուր հիմերու վրայ հոն վերստեղծեցին կրիկեան կաթողիկոսարանը, իր Ժառանգաւորաց Վարժարանով, իր Հնախ պաշտօնաթերթով եւ այլ հրատարակութիւններով ու պանական կրօնական, ազգային, մատուրական ձեռնարկներով: Հայկական Անթիլիասը, որուն դիւանուոր հիմնադիրն եղաւ Սահակ Հայրապետը, Լիբանան ու Սուրիա ապաստանած արեւմտահայութեան համար սոսնձային, կրօնական ու մշակութային կեանքի փրկարար վառարան մըն է, որուն դերը մեծ է այսօր եւ հետզհետէ աւելի մեծ պիտի դառնայ: Սահակ Հայրապետը շատ տեսակ ծառայութիւններ մատուցած է հայ ժողովուրդին, բայց Անթիլիասի վեհաբանին հաստատուած է ծածագոյնն է իր ծառայութեանը: Ատեկա միայն պիտի բաւէր մեր ժողովուրդին յաւերժական երախտագիտութեան արժանի կացուցանելու համար այդ մեծ Հայուն ղէմքը:

Սահակ կաթողիկոսը եւրոպական ոեւէ լեզու էր գիտեր, կազմուած էր հայ հին ու նոր մշակոյթի վեհագոյն էջերու՝ եւ օտար քանի մը հրաշակերտներու թարգմանութեանց՝ ընթերցմամբ ու իւրացմամբ, բայց այդպէս կազմուած իր անձնաւորութիւնը հոգեպէս ճոխ էր ու ինքնատուր՝ անիկա ունէր գրողի եւ բեմադրասցի բնածին կարողութիւններ, եւ այդ անձնաւորութիւնն ու այդ կարողութիւնները ան ի յայտ բերած է իր յօդուածներէն ոմանց ու մանաւանդ իր հայրապետական կոնդակներուն, ըրբաբերականներուն եւ քարոզներուն մէջ: Որիմեանի, Սրուանձտեանցի, Թլկատինցիի հետ, որոնք նոյնպէս եւրոպական ոեւէ լեզուն էին գիտեր, Սահակ կաթողիկոս զուտ հայ մտայնութեան, հոգեբանութեան, գեղեցկագիտութեան թանկարժէք ծաղիկ մըն է: Իր կոնդակներէն ու քարոզներէն ոմանք — ինչպէս արեւ քարոզը զոր արտասանեց Աստուայի եկեղեցւոյն մէջ 1930 Վերջեր՝ Հաւրնի հաղարարուր նահատակներուն նուիրուած հոգեհանդեսան ապարարպին, — զոր իմ խոշորան

քովս գրէ առաւ ու հրատարակեց եւ զոր կ'արտասպեմ Ամառիտի ներկայ թիւին մէջ — բարձր ներշնչմամբ ու հրապառ ոճով՝ հոյակապ էջեր են: Պայշավի խմբագրութիւնը շատ լաւ ըրած է կող ուղղելով Ամերիկայի Ռարբերդցիներուն որ հանդանակութիւն մը բանան — ինչպէս ըրին Թլկատինցիի համար — որպէսոր Ռարբերդի Հայութեանն ղրդած այս մեծ ղէմքին գլխաւոր գրութեանց հաւաքածուն հրատարակուի:

Վերջին խօսքերը զոր ան հանգիստաւոր ուղերձով կամ հայրապետական կոնդակով ուղղեց հայ ժողովուրդին, իր օրհնութեան գիրն է իմ յիշամեայ յօդուածին առթիւ ինծի զրուարած բայց որուն վերջին ու կարեւորագոյն հատուածը արտասահմանի բովանդակ Հայութեան կ'ուղղուի, եւ իր կոնդակը — Բ. Բ. Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան ուղղուած, աւելի հիշելի՝ ի նպաստ Բարեկործանական հայ ժողովուրդին ուղղուած: Ան եղած է առաջին օրէն Բարեկործանական ջերմ բարեկամ, իւրախուսողը, աջակցողը, մօտիկ գիտնալով ու զնահատելով այն ծառայութիւնները զոր ան ինքնաբերաբար կամ իր իսկ խնդրանքով՝ մատուցած է աղիտահար զանգուածներուն, Աստուայի կոտորածներէն յետոյ, կամ Փրանսական զօրքերէն զբաւուած Կիլիկիայի մէջ, կամ Կիլիկիոյ պարպումէն յետոյ Սուրիս եւ Լիբանան գաղթած հայ տարադիրներուն, կամ զեւ երէկ՝ Սանճաքէն հեռանալ ստիպուած Հայերուն: Իր այդ կոչին մէջ ան կը հրաւիրէ Սփիւռքի բոլոր Հայերը՝ առանց հատուածական խտրութեան՝ ուժ տալ այդ զուտ հայկական ու հայաշնայաւոր կազմակերպութեան, որպէս զի ան կարեւոր աւելի լաւն չափով ծառայել հայ ժողովուրդին:

Ինծի ուղղուած նամակին վերջին հատուածը կը հրատարակեմ Ամառիտի ներկայ թիւին մէջ. առաջին մասը անհնար է իմ թերթին մէջ հրատարակել, որովհետեւ ինծի համար հանդուցեալիս ունեցած հայրական բարեկամութիւնը չափազանցեալ ձեւով մը արտայայտուած է հոն եւ անհամեստ պիտի ըլլար այդ մասը հրատարակել իմ թերթին մէջ, բայց վերջին մասը կ'ուղղուի արտասահմանի բովանդակ տարագիր Հայութեան, — եթէ կ'ուղչէ,

ամբողջ հայ ժողովուրդին, — եւ ըստ էության ծանրութեան զգացումով ու ահաւորագոյն աղէտի մը ժողովուրդական պայթեման նախատեսութեամբ տողորուած, ան Հայութեան տարաբնուութեամբ լաւատես եղած, իրար չհասկցող, իրար չարտասանող, իրար խանգարող ուժերուն կ'աղաղակէ՝ Միացէ՛ք, այս բացառիկ ծանրութեամբ պատմական ըրպէն՝ հայ ժողովուրդի գերագոյն շահերը պաշտպանելու համար, միացէ՛ք, ու սրեցէ՛ք իրար՝ նոյն իսկ երբ մտածման, գործելու ձեւի մէջ տարբերութիւններ ունիք, սրեցէ՛ք իրար իբր գաւազներնոյն ազգին, նոյն դժբախտ ու վտանգուած աղբին:

Այդ կոչին, արտասահմանի Հայութեան բոլոր աղգասէր, առողջ ուժերը պէտք է անկեղծօրէն, համեստօքնէն անհասկանալուն անսան ու հետեւին: Սահակ Հայրապետին յիշատակը չարգելու եւ այս արտակարգ գոյթորկի օրերուն ազգին ծառայելու լաւագոյն եղանակը պիտի ըլլայ ատրկիս:

Ուրիշ ալեւոր եկեղեցական մը որ քիչ օր առաջ վաթսհանցաւ, Փարիզի Հայոց հոգեւոր հովիւ Վիլլիմ Պիտիէն Լիֆեթի Սիլվիոս Քիւլիմենն է: Անշուշտ, բաց ի խոր ծերութենէն որուն հասած էր եւ նոյն պաշտօնին մէջ երկարամեայ ծառայութենէն, այս հանգուցեալը նմանութեան եզր չունէր Կիլիկիան Հայրապետին հակադէմքին հետ:

Վառձապուն սրբադան, Շապին Գարահիսար ծնած հայրենասէր Հայ մըն էր եւ կը պարծենար. — իրաւամբ — որ մեր նոր ժամանակներու Ազգային Հերոս Անդրանիկին ուսուցելէն եղած էր, ոչ միայն հայերէնի ուսուցիչ, այլ եւ — ինչքան ալ Անդրանիկի խառնուածքն ունեցող մէկը քիչ պէտք ունենար ուղեցոյցի — հայրենասիրութեան ուսուցիչ: Իր կեանքի այդ առաջին շրջանին, ան ունեցաւ իր ծերութեամբ իրեն մէջ եռանդուն, անձնուէր ու բազմօգուտ գործունէութիւն մը: Յետոյ, հանգամանքները, եւ իր բուռն հայրենասիրութիւնն իսկ, որ գինք կամկածելի դարձուցած էր կառավարութեան աշխիւ, ստիպած էին ղեկըը հեռանալ Շապին - Գարահիսարէն եւ դալ Պոլիս, ուր քանի մը տարի, Գաւազէօյի

եկեղեցիին մէջ, ծառայած է ժողովուրդին, ինքիներ սրեցնելով իր «ղարիպ տէրտէր» ինքնատիպ ու աշխատիչ պաշտօնավարութեամբ: Այդ միջոցին է որ Փարիզի հայ եկեղեցւոյ հոգաբարձութիւնը ղեկըը հրաւիրած է՝ Սուքիաս Պարոնեան հմուտ վարդապետին մահուանէն յետոյ՝ ստանձնելու Փարիզի Հայոց հոգեւոր հովիւութիւնը, որուն կցուած է նաեւ քիչ յետոյ Պելճիքայի Հայոց հովիւութիւնը: Ըստ իս, սխալ մըն է որ գործած էր Փարիզի հայ եկեղեցւոյ հոգաբարձութիւնը. Փարիզի հայ վարդապետ, այն թուականին — 1899 — ուր Վառձապուն քահանան հոս հասաւ, չուներ այժմեան ընդարձակութիւնը, բայց արդէն իսկ իր մէջ կը պարունակէր աշխատեալ ժեր. հակական հարցի վառ մէկ շրջանն էր. Փարիզի պէս առաջնակարգ կարեւորութիւն ունեցող կերպոյնի մը մէջ, պէտք էր իբր հոգեւոր հովիւ գործելու հրաւիրուէր լաւ գիտցող եկեղեցական մը, մինչ Վառձապուն քահանան իր ունեցած յատկութիւններով կրնար շարունակել օգտակար հանդիսանալ Պոլսոյ Հայութեան կամ արտասահմանեան նուազ կարեւոր դպրութիւն մը: Վառձապուն քահանան եւրոպական ու եւ լեզու չէր գիտեր, եւ քառասուն տարի Փարիզ մնացած ըլլալով հանդերձ՝ Փրանսերէնին ալ շատ տարրական ծանօթութիւն մը միայն կրցաւ ստանալ. իր մտաւոր զարգացումը սահմանափակ էր. տաղանդ ալ չունէր. իր բարոյները երբեմն իմաստութիւն էին, բայց միջակութիւնէ վեր չէին ելլեր: Իր աղիւր սիրտը ու յարգող, անոր եկեղեցական ու ազգային աւանդութեանց անվթար պահպանման նախանձախնդիր, իրեն յանձնուած եկեղեցիին կարգ ու կանոնի մէջ մնալուն հոգածու, իր հօտին գլուխը՝ անոր կրօնական պէտքերուն դոհացման մէջ թողնելի հակող, խղճամիտ կրօնաւոր մըն էր: Բայց — մեծեղներուն պարտաւոր ենք ճշմարտութիւնն ըսել, ըստ Փրանսական առաջին — քաղաքակրթական ու քաղաքական այս մեծ կեդրոնին մէջ, այս կարեւոր դպրութիւնը որ 1914ի պատերազմէն յետոյ մանաւանդ տարագրապատճենի ստուգաբան՝ մտաւորական, մշակութային, ինչպէս եւ աղգային, քաղաքա-

կան բոլոր ձեռնարկներուն շին անգամ դրական մասնակցութիւն ունեցաւ, ոչ մէկ ուժեղ նախաձեռնութեամբ աջակցութիւն չբերաւ, այլ ընդհանրապէս խօսքով իրաքնուանելու համեստ ու տոգորյա դերովը շատացաւ:

Երբ սքանչելի Կոմիտաս վարդապետը ուզեցինք ու ջանացինք հոս պահել փոքրիկ ամաականով մը իբր մեր եկեղեցւոյն դպրապետ, բնաւ չաջակցեցաւ մեր ջանքերուն, — ու մտածել որ այդ անպուզական արուեստադէտը, եթէ հոս պահուած ըլլար, պիտի չունենար եղբրական վախճանը զոր ան ունեցաւ ու դեռ երկար ատեն ծառայութիւն պիտի մատուցանէր հայ մշակութիւն: Քառասուն տարեալուն ընթացքին, քառասուն անգամ ըսած եմ բարեկամներու լրջանակի մը մէջ, եւ իրեն իսկ՝ հանդուցեալին, ու քանի մը անգամ դրած ալ եմ մամուլի մէջ, թէ այս մեծ լի կարեւոր մէջ, յայտագրապէս հայ ուժերովը իր եղբրերը դադուքին զլուխը, եկեղեցիին դործերը հոգածութեամբ վարող աւանդապահ Վառժապուհ սրբազանին հետ եւ անոր վերեւ պէտք էր ունենայինք բարձր զարգացումով, տաղանդաւոր, լեզուազէտ, հեղինակաւոր եկեղեցական մը, որ յարաբերութիւն հաստատէր այս մայրաքաղաքի Փրանսական կաթողիկէ ու բողոքական կրօնապետներուն ինչպէս եւ այս երկրի քաղաքական ու մտաւորական ղեկավար անձնաւորութեանց հետ եւ որ իր գործօն աջակցութիւնը բերէր դադուքին բոլոր հիմնարկութեանց, կաղնականութեանց ազգօգուտ ձեռնարկներուն: Այն բոլոր տարիներու ընթացքին ուր մեր ազգային գատը օրուան հարցերէն մէկն էր, Ազգային Պատուիրակութեան կատարած գործին՝ զարգացած ու տաղանդաւոր եկեղեցական մը կրնար նշանակելի օգնութիւն մը բերել. ասիկա բնաւ բերեք չունեցանք: Բարեզէն սրբազանի, Թորգոմ սրբազանի, Գարեգին Յովսէփեան սրբազանի, Գարեգին Սալապուրեան սրբազանի, Արտաշատի Սիւրբմեան սրբազանի պէս հմուտ, տաղանդաւոր, հեղինակաւոր եկեղեցականներ անցան Փարիզէն, եւ ասոնցմէ մին չատ լաւ կարելի էր պահել հոս իբր Փարիզի — եւ ամբողջ Հիւսիսային Ֆրանսայի ինչպէս եւ Պիլճիքայի Հայոց — հոգեւոր հովիւ ու նաեւ իբր Եւրոպայի Հայոց առաջնորդ:

Էջմիածինը շատեց փափաք յայտնած է որ Եւրոպայի Հայոց Առաջնորդութեան աթոռ մը հաստատուի Փարիզի մէջ, բայց ասիկա չիրականացաւ, որովհետեւ չհրաւիրուեցաւ այդ կրկնակ ու կրկնապէս կարեւոր դերը կատարելու կարող եկեղեցական մը: Ատոր մէջ յանձնաւոր էր հարկէ հանգուցեալինը չէր այնքան որքան Փարիզի Հայոց եկեղեցական դործերը վարողներունը, որ այդ պէտքը սուր կերպով չզգացին եւ անոր զոհացման համար հարկ եղած ճիշդ յանձն չառին, եւ ամբողջ դադուքինն է, որ անտարբեր ու անշարժ մնաց: Հանգուցեալ Պալաքեան սրբազանը երբ այտուղ եւ կա իբր Մայր-Աթոռի պատուիրակ, պաշտօն ունէր Եւրոպայի Հայոց Առաջնորդութիւնը հաստատելու, աշխատեցաւ ատոր, բայց չյաջողուեցաւ, որովհետեւ ան ալ՝ եռանդ, նախաձեռնութեան ոգի եւ ջրմմ Հայրենասիրութիւն ունեցող մարդ էր, բայց զարգացում լիակատար չէր եւ ատկից գատ թաքթի պակաս ունեցող, անխմատուն, անհաւատարմաշիւ քայլեր ատենելու հակամէտ գործիչ մըն էր:

Երբ Պալաքեան սրբազանը այտուղ էր, Վառժապուհ վարդապետը փափաք յայտնեց Էջմիածին երթալու եւ եպիսկոպոսական աստիճան ստանալու: Պալաքեան սրբազանին, որ այդ փափաքը չաղորդեց Մայր-Աթոռին, հանգուցեալ Սորէն արքեպիսկոպոս, որ այն ատեն կաթողիկոսական տեղակալ էր, գրած էր մըտերմական նամակ մը որով խորհուրդ կուտար որ Վառժապուհ բաւականապէս ծայրագոյն վարդապետի աստիճանով: Այդ նամակը, զոր Պալաքեան թէթեւութիւնն ունեցած էր Պոլիս իր մէկ բարեկամին հաղորդելու, հրատարակուեցաւ պոլսական թերթի մը մէջ. բայց Փարիզի մեր եկեղեցւոյն գործերով զբաղող հայրենակիցները պնդեցին, Վառժապուհի եպիսկոպոսացումը խնդրող հանրագրութիւն մը զրկեցին Մայր-Աթոռ, ու Վառժապուհ դնաց Էջմիածին ու օծուեցաւ եպիսկոպոս: Այդ ճամբորդութիւնը աղիտարբեր եղաւ իրեն. ձեռնառն էր, Էջմիածինէն դարձին՝ Ալեքսանդրոփոլ չորեկաւորէն վար իջած ատեն՝ ոտը սահած ըլլալով ինկած էր սառած ձիւնին վրայ եւ սրունքը կտրած էր, ինչ որ այնուհետեւ իր կեանքը տառապագին չարքարանքի մը փոխար

կեց մինչև մահը, որովհետև — հակառակ բոլոր վերաբուժական ու բժշկական դարմանումներուն, մեծ դժուարութեամբ կրնար քալել:

Թորգոմ սրբազան երբ այստեղ էր՝ Մայր-Աթոռի լիազօր նուիրակի պաշտօնով եւ այդ հանդամներով պատշաճ մըրաւ Եւրոպայի գրեթէ բոլոր հայ դատութիւնները եւ տեղեկագիր մը զրկեց Մայր-Աթոռ, փարզահայերու որոշ խումբ մը ջերմ փափաք մը յայտնեց պայն հոս պահելու իբր ֓արիդի Հայոց կրօնապետ, որպէսդի նաեւ կարենար իրականացնել Եւրոպայի Հայոց Առաջնորդութեան ծրարելը. բայց որովհետև ճերկու եպիսկոպոս արժանաւայելի կերպով չենք կրնար պահել այստեղը՝ ըսողները գերակշիռ հանդիսացան (հակառակ որ ատիկա կը պատահէր այնպիսի ատեն մը ուր դատութիւն մէջ ունեւոր Հայերը բազմաթիւ էին), Թորգոմ սրբազան որ՝ խորապէս դիտակից ըլլալով այն դերին զոր կրնար հոս կատարել՝ կը փափաքէր մնալ, ստիպուեցաւ մեկնիլ, յուսահար ու վշտացած:

Բարգէլ սրբազան, իբր նախ Երուսաղէմի պատրիարքին աշխատակից, յետոյ իբր Կիլիկիոյ կաթողիկոսին թոռակից, Թորգոմ սրբազան իբր ներուսաղէմի պատրիարք, մեծ ծառայութիւններ մատուցին մեր եկեղեցիին, մեր ազգին ու մեր մշակոյթին: Գարեգին Խաչատուրեան սրբազանը՝ Հարաւային Ամերիկայի նորահաստատ կարեւոր հայ դատութիւն զլուխը՝ իբր դարդացած, նախաձեռնող ու եռանդուն եկեղեցական պետ՝ ամէն կերպով օգտուկար կը հանդիսանայ. Արտաւարզ սրբազան, իբր Հայկչի Հայրոց կրօնապետ այս վերջին տարիներու գծուար պայմաններուն մէջ՝ իբր հմուտ, աւելնալից ու լեզուալէտ հայ եկեղեցական տառնակարդ դեր կատարեց: Հիւսիսային Ամերիկայի Հայերը, ինչպիսի ըմբռնելով արժէքը այն շատ մ'է՛ դէմքին որ է Գարեգին արքեպիսկոպոս Յովսէփեանը, եպիսկոպոս մը արդէն իբր առաջնորդ ունենալին պատրուակ չունեցին այդ արտակարգ ուժին բարիքէն զրկուելու համար եւ բրին ամէն ինչ որ պէտք էր — յազմելով ամէն տեսակ դժուարութեանց — որպէսզի զայն պահեն իբր առաջնորդ՝ յօդուտ Մայր Աթոռին եւ յօդուտ իրենց

մեծատարած ու կենսունակ թեմին:

Վրածապուհ սրբազանը, խոռաչացեալ տարիքէն եւ հիւանդութիւնէն ուժգամ, տարիէ մը ի վեր դարմանատան մը մէջ փակուած ըլլալով, մեր եկեղեցւոյն հոգաբարձութիւնը լաւ զաղափար ունեցած էր իբր փոխանորդ հրաւիրել Երուսաղէմի Միաբանութեան երեսուսարդ ընտրելադոյն ուժերէն Տիրան վարդապետ Ներսիսեանը, որ մտաւորական տարր մը մտցուց ֓արիդի Հայոց եկեղեցական կենսութիւնը. բայց զժախտաբար, ելաւ յանկարծ — որոշ չեմ զիտեր ինչ պատճառներով — լքել այս շատ կարեւոր համայնքին մէջ իր կատարել սկսած դերը եւ ստանձնել Լոնտոնի Հայոց հոգեւոր հովիւի պաշտօնը, որուն մէջ ալ ան անշուշտ պիտի կարենայ — տրուած ըլլալով այդ հսկայ կեդրոնին կարեւորութիւնը, — մեր ժողովուրդին ծառայութիւն մատուցանել:

Հաճոցբով կ'իմանամ որ ֓արիդի Հայ Եկեղեցւոյ Վարդութիւնը՝ ֓արիդի, ինչպէս եւ Պելլիբալլի եւ Զուլցբերկոյ, Հայոց հոգեւոր հովուութեան պաշտօնին հրաւիրել է Արտաւարդ արքեպիսկոպոս Միւրմէնեանը, որ, ջերմ հայրենասէր, հմուտ ու տքնաջան բանասէր, ժողովուրդին պէտքերուն մեծ անձնուկերութեամբ ծառայող կրօնի գործիչ, Փրանսերէն լեզուի ու գրականութեան քաջածանօթ, պիտի կարենայ այս մայրաքաղաքին մէջ բազմարդիւն դործունէութիւն մը ունենալ:

Վրածապուհ Սրբազանի մասին այս զբերուածք աւարտելէ յետոյ, Գահրէէի Արնւին մէջ կարդացի եռասույով ստորագրուած յօդուած մը, ուր հանդուիսային մէջ արդարօրէն դնահատուած արժուիքներու մատնանշման հետ, գտաջ անոր վիպագրուած քանի մը երեսուր գործեր որոնց մէջ ոչ նախաձեռնութիւնն ստնողը, ոչ ալ իրականացման մէջ էական դերը կատարողը եղած է: Այդպէս են ժան Կուստն փողոցի Հայկական Եկեղեցւոյն կառուցման համար Մանթաշեանի մեծ նուիրատուութիւնը, 1914ի պատերազմի սկիզբները Ֆրանսայի մէջ գտնուող Հայերու ի նպաստ Փրանսական կառավարութեան տուած որոշումը, Ազգային Պատմութեան տեսնող օգնելու

Համար Փարիզի Հայոց մէջ Հաստատուած «ազգային աուրք»ը:

Փարիզի Հայկական Եկեղեցւոյն կառուցման պատմութեան մէջ, Արմէի յօդուածագիրը մոռցած է ամենակարեւոր կէտ մը, այն է հանդուցեալ Աթանիկ Էգնեսեանի կատարած հակառակ դերը: Ընդէն է որ Մանթաշեան Ռիւ տը Վիէնի խեղճուկ սրահիկին մէջ տննելով Փարիզի Հայոց եկեղեցական արարողութեանց կատարումը, Վոսմաշպուհ քահանային՝ եւ Հոգաբարձութեան անդամներուն (որոնք արդէն իսկ Հանգանակութիւն մը բացած էին հողի գնելով անոր վրայ մատուռ մը շինելու համար եւ 10-15,000 Փրանք հաւաքած էին) խոստացաւ հողը ինք գնել՝ եթէ եկեղեցւոյն շինութեան ծախքերը դադուրթը յանձն առնէր: Այդ առաջին փուլին մէջ, Վոսմաշպուհ քահանան՝ Հոգաբարձութեան անդամներուն հետ՝ իր դերը կատարեց անշուշտ Մանթաշեանի մօտ: Բայց երբ Աթանիկ Էգնեսեան եկեղեցւոյն շինութեան ծախքերուն համար հարկեր հազար Փրանք նուիրելու իր որոշումը յայտնեց Մանթաշեանին, այն ատեն է որ այդ վերջինը, խորապէս՝ ազդուած Էգնեսեանի ժպտիկէն որ անակնկալ մըն էր իրեն համար, յայտնեց թէ ինք ոչ միայն հողին գնման, այլ եւ եկեղեցւոյն կառուցման ծախքերը ամբողջովին յանձն կ'առնէր, եւ թէ ինչ որ Էգնեսեան կ'ուզէր նուիրել, ինչպէս եւ ինչ որ Հոգաբարձութիւնն իր հանգանակութեամբ հաւաքած էր, կրնային դնել պահքա մը, այդ գումարներուն եկամուտը եկեղեցւոյն մատակարարման ծախքերուն յատկացուելու համար, — ինչպէս եւ եղաւ: Ու Մանթաշեան, որ իսկինչ ատուածներն ազգասէր մեկնեալ մըն էր, նոյն իսկ հողին գնման համար ոչ թէ հարկը կամ հարկեր քան հազար Փրանք նուիրելու իր առաջին որոշման վրայ կանգ առաւ, ինչպէս կը դրէ Արմէի յօդուածագիրը, այլ ուրիշով որ այդ կառուցուելիք եկեղեցին (ալ մատուռի խօսք չկար, այլ եկեղեցիի մը) Հայութեան պատիւ բերող արուեստի գործ մը ըլլար եւ Փարիզ քաղաքի դարձուցնէր մին կողմէր, Շանդ-Էլիզէի փայտուն ու թանկարժէք թաղին մէջ ընտրեց հողը եւ 400,000 Փրանքէն աւելի տուաւ միմիայն հողին գնման համար,

ինչ որ թերեւս սխալ մըն էր, որովհետեւ — ինչպէս այն ատեն իրեն թելադրողներ եղան, որոնց մէջ եւս ալ կային, — կրնար այդ խոշոր դամարով գնել աւելի ընդարձակ հող մը Փարիզի կեդրոնական մէկ կէտին վրայ, հայաշատ վայր մը, օրինակ՝ Ռիւ Լաֆայէթի կողմէրը, ուր կային այդ միջոցին տրամադրելի հողեր, եւ այդ հողին վրայ շինուելիք եկեղեցիին քով դպրոց մըն ալ կրնար կառուցուիլ:

Հոս անցողակի պատմեմ ճիշդ մը զոր այդ միջոցին փութեցին եւ որ յիսկատար յաջողութեան մը տիրել յանգէր եթէ Թիֆլիսի հայ «եկեղեցի»ի մը անխել միջամտութիւնը ատոր արգելէ հանդիսացած ըլլար: Տեսնելով որ դպրոցի մը կառուցման աստաբարկին՝ զոր Հայեր իրեն ներկայացուցած էին՝ հետեանք չէր տար Մանթաշեան, ստորուան այն շրջանին ուր ան Կովկաս կը գտնուէր՝ խորհեցաջ Փրանսացի յայտնի անձնաւորութիւններու կողմէ ստորագրուած հանրապրութիւն մը զրկել եւ այդ ծրագիրն իրագործեցի հայ ժողովուրդի լաւագոյն բարեկամներէն մէկուն՝ Փրոֆէսէօն Մարիյէէի՝ հետ շարադրելով Մանթաշեանին ուղղուած նամակ մը, ուր Փրանսացի հայապէսները զինք կը շնորհաւորէին Փարիզ քաղաքին հայ ոճով գեղեցիկ եկեղեցի մը նուիրելու իր դիտաւորութեան համար եւ կը թելադրէին որ ըստ հայկական հին սովորութեան անոր կից հայ դպրոց մըն ալ հաճեց կառուցանել, հաւաստելով թէ իրենք ամէն հարկը դաժմ դիմում պիտի կատարէին որպէսզի կառավարութիւնը օգնէր այդ կրթական հաստատութեան, հայ մշակութիւնի այդ վառարանին պահպանման ու զարգացման: Նամակը ստորագրեցին՝ իմ խնդրանքովս՝ իւմար մը մեծանուն Ֆրանսացիներ, որոնց մէջ կը գտնուէին Զոլայի, Տոմէի, Փօլ Աւանի, Ա. Ֆրանսի, Լամիսի, Վիքթոր Գերարի պէս դերողներ, Տընի Բոշէնի, Ալպէր տը Մէօնի պէս խորհրդարանականներ ու նոյն իսկ իշխան Հանրի տ'Օրլէանի եւ իշխան Ռոլան Գոնսփարի պէս անձնաւորութիւններ, ու զրկեցինք զայն Թիֆլիս: Դժբախտաբար սխալը դորձած էի միւսնալ ժամանակ Ազգայն Յովհաննէսեանին դրելու, խնդրելով որ ինքն ալ իր կողմէ մզէր Մանթաշեանը այդպիսի կոչի

մը դրական պատասխան տալու: Մանթաշեան քաղաքավար ու խոսափողական պատասխան մը դրկեց ինչնսթ լավիսիւն՝ որուն անունն ու հասցէն տրուած էր պատասխանի համար եւ չկատարեց իրմէ խնդրուածը: Ետքէն իմացայ Արզար Յովհաննէսեանէն, երբ Փարիզ եկաւ ու անձամբ հանչեցայ զինքը, թէ Մանթաշեան երբ նշանաւոր Ֆրանսացիներու կողմէ իրեն ուղղուած այդ նամակն ստացած էր, խորապէս աղքատած էր անկից եւ ինքզինքը տրամադիր ցոյց տուած էր դրական պատասխան տալու, բայց որովհետեւ Արզար Յովհաննէսեան անխանձուութիւն ունեցած էր Քիֆլիսի արն ժամանակուան քաղաքագլուխ եւ Մանթաշեանի աղջկան աներ Եւանդուկեանին յայտնելու թէ այդ դիմումը հայ զործիչի մը զըրրովումը կատարուած էր, եւ որովհետեւ Մանթաշեան այդպիսի արցեքրու մէջ Եւանդուկեանին խորհուրդ կը հարցնէր յաճախ եւ այդ անպատու ալ անոր կարծիքն ուղեր էր ունենալ, Եւանդուկեան պաղեցուցած էր զայն՝ ըսելով թէ հարկ չկար օտար քաղաքի մը մէջ հայ դպրոց մը հիմնելու համար խոշոր գումար մը ծախսել, թէ արդէն այդ դիմումը որ իր մօտ կատարուեր էր՝ Հայու մը գործ էր, թէ Փրանսացի անձնաւորութիւնները ստորագրած էին առանց հարցը լուրջի առնելու, սիրտը չկոտրելու համար իրենց ներկայացող այդ Հայուն: Եւանդուկեան տեղը եւ վրանասկար դեր մըն է որ կատարուած էր: Փարիզի պէս համաշխարհային կարեւորութիւն ունեցող եւ մարդկային քաղաքակրթութեան բարձրագոյն մէկ կեդրոնը հանդիսացող քաղաքի մը մէջ, ուր հայ դպրութիւն, Համիտեան մասյո ռէֆորմի այդ շրջանին աղբէն իսկ որոշ չափով ստուարացած, կը պարունակէր նշանակելի ուժեր եւ 1915էն ու 1920էն յետոյ հապարաւոր տարազեր Հայերով աւելի եւս պիտի ստուարանար, այդ թեւադրուած հայ դպրոցը, եթէ Մանթաշեան զայն կառուցանէր իր շինել որոշած եկեղեցիին քովիկը, ոչ միայն օրհնութիւն մը պիտի ըլլար Փարիզի հայ դպրութի շուր մեղուողին համար, այլ եւ հայ ժողովուրդի վարկին եւ ազգային դասին թանկագին նպատակ մը բերող բարոյական ուժ մը պիտի կազմէր:

Գաւթ 1914ի պատերազմին սկիզբը Ֆրանսա գտնուող Հայերու մասին Պ. Տէլբասէի որոշած կարգադրութեան. առոր պատմութիւնն ալ անճիշդ կեցպով ներկայացուած է Արեւի այդ եռասուղին յօդուածին մէջ: Նախ, «Հայեր Ֆրանսայէն վտարելու» խօսք չկար, ինչպէս կը զրէ եռասուղը, այլ վախ կար որ «քան որ քօնանթրասիոն» մը (արդէնպիսիման չըջնա մը՝ Փրանսայէ մէջ) զրկուէին, իբր թշնամի երկրի մը հպատակներ, ինչպէս որ զրկուեցան բուն թուրքերը, Գերմանացիները, եւն.: «Տէլբասէի ծանօթութիւնը Վուսմայուս քահանային հետ» երեսակայական է. հանդուցեալ երբեք Տէլբասէի երեսը չէր տեսած, ու չէր ալ կրնար խորհիլ անկից ժամադրութիւն մը խնդրելու, որովհետեւ անոր ունէ հարց պարզելու համար հարկ եղած չափով Փրանսեցին գիտնալ հետու էր: Տրէն Գոշէնն է որ իմ խնդրանքովս այդ դիմումը կատարեց Տէլբասէի մօտ, որ արդէն իսկ բարեկամ մը հայ ժողովուրդին եւ հասակիւր անոր դատին. եւ ան այդ դիմումը կատարեց, հրաւիրել յետոյ իր անուն մէջ զիս իբր հայ դպրութի ներկայացուցիչ, Պ.Թրիանթաֆիլիսիսը իբր թրքահպատակ յոյն դպրութի ներկայացուցիչ եւ Հրէից խախամապետը իբր թրքահպատակ Հրեաներու ներկայացուցիչ, որպէսզի խորհրդակցութիւն մը ունենար մեզի հետ եւ հարկ եղած տեղեկութիւնները հաւաքէր իր կատարելիք դիմումէն առաջ. եւ այդ հաւաքոյթիին ցացի Փարիզի Հայոց Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան պիտութեամբ ու հաւանութեամբ: Գոշէն կատարեց դիմումը եւ Տէլբասէ որոշեց արն կարգադրութիւնը որու համեմատ ամէն Փրանսաբնակ Հայ որ պիտի ունենար մեր Եկեղեցիէն (այն ատեն «Հայ Գաղթականաց Կեդր. Յանձնաժողով» գոյութիւն չուներ) վկայադիր մը իր հայ ցեղէ թրքահպատակ մ'ըլլալը հաստատող, պիտի կարեւար ազատութիւն շարունակել ապրիլ ու գործել Ֆրանսայի ունէ մէկ անկիւնը, կատարելով միայն ձեւակերպութիւն մը՝ Փրանսա մնալու արտօնուած օտարական իր թուղթն ստանալու համար: Տըլի Գոշէն իր այդ դիմումը «Իմենց» իմ թեւադրութեամբ՝

այն փաստին վրայ, թէ հայ ժողովուրդը այդ պատերազմին մէջ՝ թէ՛ Վոլկաս (ուր կամաւորական շարժումը արդէն կը սկսէր) եւ թէ՛ արտասահման, Ֆրանսայի կողմէն կ'ուզէր կռուիլ, եւ ատոր իբր գլխաւոր փաստերն մին աւն մատնափշ կ'ընէր հարիւրաւոր կամաւորները զոր պատերազմին առաջին ռոպէէն իսկ Ֆրանսայի հայ զաւուրքը (այն ատեն համեմատաբար սակաւաթիւ) տուած էր Փրանսական բանակին։ (Նոյն Տընի Քոշէնը մէկ երկու ամիս առաջ արդէն՝ Նոյնպէս իմ խնդրանքովս՝ Տէլքասէին ներկայացուցած էր Վերակազմեալ Հնչակեանց մէկ աւաջարկը Փրանսայի օգնութեանը Կիլիկիոյ մէջ ապստամբութիւն մը կազմակերպելու, ինչ որ՝ դարձնալ՝ ոչ միայն սղոստասիրական, այլ եւ Փրանսասիրական ցոյց մըն էր, բայց Տէլքասէ անխոհմ կամ գէթ վաղաժամ դատած էր այդ ծրագիրը եւ աւոր հետեւանք չէր տուած ըսելով որ Փրանսա պարտաւոր ըլլալով իր բոլոր ուժերը իր վրայ յարձակող ահեղ թշնամիին դէմ կեդրոնացնելու, չէր կրնար նոյն ատեն իր զօրքերէն մաս մը հնուտ տեղ զրկել։ Ի՞նչ կ'էիմ որ այդ առթիւ Փարիզի ոստիկանապետ Պ. Լօրանի մօտ ալ զիմում մը ըրինք, Փարիզի Հայոց Հոգաբարձութեան ատենապետ Սերբէ Սվաճեան, Վրոսաձապուհ քահանան եւ ես. այդ զիմումը կատարուեցաւ իմ թելադրութեամբս եւ նախաձեռնութեամբս. ես ինքս պարզեցի Պ. Լօրանին Փրանսա գտնուող թրքապետակ Հայոց կացութիւնը, իրեցի Պ. Տէլքասէի որդաւումը եւ խնդրեցի որ ոստիկանապետը հաճէր շրջաբերակով մը Փարիզի եւ ամբողջ Ֆրանսայի ոստիկանատուններուն հաղորդել այդ որդաւումը, — ինչ որ աղիւս Պ. Լօրանը խոստացաւ եւ կատարեց։

Յետոյ ես ինքս էի նորէն որ հաղորդեցի Լոնտոն իմ Կեդրոնականի նախկին տնօրէն ու սիրելի բարեկամ Յարութիւն Մատիչեանին ինչ որ Փրանսական իշխանութիւնները որոշած էին իրենց երկրին մէջ գտնուող Հայոց վերաբերմամբ, ու Լոնտոնի զաւուրքի ղեկավար դոքթըններն ալ Փրանսական կառավարութեան այդ որդաւումին հիման վրայ զիմումներ ընելով անգլիական կառավարութեան մօտ՝ նմանօրինակ կարգադրութիւններ ստացան Անգլիոյ

Հայոց համար։

Ազգային Պատուիրակութեան ծախքերուն օգնելու համար « Ազգային Տուրք » յի մը հաստատման մէջ ալ Վրոսաձապուհ քահանան ռեւէ նախաձեռնութիւն լինի որ առած ըլլայ։ Մինչեւ որոշ ըսպէ մը, Պօղոս Նուպար ինքն իսկ է որ իր անձնական միջոցներով կը հոգար Պատուիրակութեան ծախքերը, որոնց կը մասնակցէին միայն ուրիշ օտար երկիրներ ընտելող քանի մը ազգասէր հարուստներ։ Անարգար եւ անքնական կը դտնէր որ Փարիզի զաւուրքի ունեւոր Հայերը չմասնակցէին այդ ծախքերուն։ «Ես դրամ չեմ կրնար ուղել ուրիշներէն», կ'ըսէր Պօղոս փաշա։ Ձինքը համոզելու համար որ այդ անտեղի թէեւ աղիւս ամօթխածութիւնը պէտք էր մէկչի զնէր, նախ զացի Աթմարիկ Էդեսեանին հետ տեսակցութիւն մը ունեցալ, խնդրեցի անոր օգնութիւնը եւ ան խոստացաւ հարիւր հազար Փրանք Նուիրել, խոստումը զոր յետոյ կատարեց։ Պատուիրակութեան ընկերներս ու ես յաջողեցանք ուրեմն համոզել Պօղոս փաշան որ պէտք էր յանուն Պատուիրակութեան ժողովի մը հաւաքել զաւուրքի ունեւոր Հայերը, որպէսզի կոչ ուղղէինք անոնց իրենց նուիրատուութիւններով մասնակցելու Պատուիրակութեան ծախքերուն որ այն ատեն ստուարացած էին եւ աւելի ալ ստուար պէտք էին ըլլալ՝ կարենալու համար լիովին կատարել Պատուիրակութեան յանձնուած ծանր ու փափուկ գործը։ Ժողովը գումարուեցաւ, առաջին խօսքն անողը եւ եղայ, յետոյ խօսեցան նաեւ Վրոսաձապուհ քահանան եւ ուրիշներ։ Բայց ինչ որ ժողովականներուն առջեւ այդ օրը դրուած Ազգային Տուրքի ծրագիրը յաջողեց, Էդեսեանի խոստումը եղաւ, զոր յիշատակեցինք հոն, եւ Ռափայէլ Մարկոսեանի այդ օրն իսկ հոն ընծած դիրքը. ան ըսաւ որ միջոցներ ունեցող ամէն Հայու համար պարտականութիւն մըն է Պատուիրակութեան ծախքերուն մասնակցել, եւ խոստացաւ ամիսը հինգ հազար Փրանք նուիրել։ Իր օրինակին հետեւեցան այնպէղ ներկայ եղող միւս ունեւոր Հայերը, ինչպէս եւ յետոյ ուրիշներ որ այդ օրը չէին կրցած գալ այդ ժողովին, եւ ամսական մօտ 25000 Փրանք զոյացնելով Պատուիրակութեան արմատական տակ դրին։

Հ. ԳԱՐՔԻԻԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՆԱՀԱՊԵՏՏԵԱՆ,
որ նոյապէս ստեղծարար ծերութեան տարիքի
մէջ՝ վարձանքն է Ս. Ղազար, Համակրու-
թեան ու յարաւորի արժանի դէմք մըն էր։
Այդ Հատընտիր Միխիթարեանը ունէր Հոյա-
կապ զլուխ մը, վեհալուրք ու պատկառելի,
բնութենէն խնամքով, դեղարուեստականօրէն
կերտուած, ունէր ազգասէր Հայու Հրապառ-
սիրտ մը, մեր ազգային մշակութի վերաբեր-
եալ նիւթերու շուրջ ծանօթութիւններով լի եւ
նորանոր պրպտութեան հակամէտ ուղեղ մը։
Եղած է անձնուէր, խրոխտ, ոգեւորելի կրթա-
կան գործիչ մը՝ թէ՛ Վենետիկի Մուրատ-Ռա-
փայէլեան վարժարանին եւ թէ՛ Սէփրի Մու-
րատեան վարժարանին մէջ, կատարած է բա-
նաստութիւններ եւ Հրատարակած է ուսում-
նասիրութիւններ հայ արուեստի, մասնաւորա-
պէս ճարտարագիտութեան մասին, ուսումնա-
սիրութիւններ որոնց մէջ թերեւս Հայրենասի-
րական ոգին զիտական ուղղութենէն աւելի
տիրական էր, բայց որոնք որոշ արժէք մը
զուրկ չէին, անձնական հետազոտութիւններով
դառնուած տեսութիւններ կամ լուսաբանուած
մտերմամտութիւններ կը պարունակէին։

ՄԵՍՐՈՊ ԱՌԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐ ՄՈՎՍԻՍ-
ԵԱՆ, որուն մահուան լուրն իմացանք Գարե-
ղին Արքեպ. Ռաչատուրեանի իջմիծանէն ստա-
ցած մէկ նամակին միջոցով, չորրորդ բազ-
մամեայ հայ եկեղեցականին է որ շատ յուսա-
լացեալ տարիքի մէջ կը յիշանի։ Մայր Աթո-
ռի Միաբանութեան երեցագոյն անդամներէն
ու յայտնի դէմքերէն միին էր ան։ Հրատարա-
կած ուշի թաղմամբի, յօդուածներ Հանդէսնե-
րու մէջ, ինչպէս եւ զրբի ձեռով՝ բանասիրա-
կան ուսումնասիրութիւններ, հայ արուեստի
պատմութեան վրայ հետազոտութիւններ, թեւ-
պէս իջմիծանի են. Հայոց հնագոյն եկեղեցի-
ներ տիրողոսով հատորը որ նախ Ե. Հայաեանի
«Աղղաբական Հանդէս»-ին մէջ երևցած էր։
Ի լոյս ընծայած է հին անտիպ գործ մը, զայն
կարծեմով Շապուրէ Բագրատունին անյայտ
մնացած պատմական երկը, եւ որ թէեւ յետոյ
յայտնի եղաւ թէ Շապուրէ գործը չէր, բայց
որոշ տեսակէտներով մեծապէս շահեկան ար-
տադրութիւն մըն է։ Տարի ու կէս առաջ, Ե-

րուսաղէմի մեր վանքի Միաբանութիւնը հրա-
տարակեց «Պուրեան Մատենադարանի» շար-
քին մէջ՝ անոր մէկ կարեւոր ուսում-
նասիրութիւնը, «Հայրական երեք մեծ վան-
քերի, Տաթևի, Հաղարծնի եւ Դագի եկեղեցի-
ները եւ վանական շինութիւնները»։ Մեարդ
սրբազանը աշխատասէր, պրպտող միտք մըն
էր, մեր ազգային պատմութեան եւ արուեստի
վերաբերեալ հարցերուն մասին որոշ չափով
ծանօթութիւններ տալարած եւ անոնց ընդու-
թեան գործին ոգեւորութեամբ նուիրուած.
բայց ամուր հմտութեան ու խորաբախանց
մտքի տէր բանասէր մը չէր, ինչպէս Կարապետ
Եպիսկոպոս մը կամ Գարեղին արք. Յովսէփ-
եան մը, կ'արտասուէր անպարանքով, եւ իր
արտադրութեանց մէջ չփութութիւններ ու սը-
խաշներ կը խառնէին ձեռք ու արժէքաւոր
մտաբուռ։ Միտքը դրած էր աշխարհի բոլոր
հայ հին ձեռագիրներուն լիակատար քննական
ցուցակը շարադրել, վերջերս գործ զոր միակ
բանասէր մը անհնար է որ լրջօրէն իրականա-
ցնել յաւոյր։ Զարմանալի եռանդով եւ յա-
մառութեամբ մը, տարիներով աշխատած է
ատոր, իջմիծանի, Երուսաղէմ, Փարիզ եւ
այլուր։ Վերջին նամակներուն մէջ զոր ուղղած
էր Երուսաղէմ, Մեարդը նշանեան սրբազանին
(այն ատեն պատրիարքական տեղապահ), կ'ը-
սէր թէ այդ ստուար դործը արդէն աւար-
տած է, մագլորի անունը վրայ է դրելը ցերեկ
աշխատելով, որովհետեւ Պետական Հրատա-
րակչութիւնը որոշէր է զայն ի լոյս ընծայել։
Անկարելի է ուրանալ այդպիսի խոշոր ձեւի մը
բարոյական արժէքը եւ անտեսել այդ մեծա-
ճաշակ հաւաքման դրական կողմերը. բայց
անհնար է նաեւ չիմանալ որ առջ հաղարաւոր
էջերուն մէջ գտնուին բազմաթիւ սխալներ։
Այն միջոցին որ Երուսաղէմ կը գտնուէր, Մե-
րոյ վարդապետ նշանեան, արժմ պատրիարք,
ինձի ցոյց տուաւ Արաքստ ամազդի թիւ մը,
ուր Մեարդ վարդապետ Տէր Մովսիսեան
հրատարակած էր Կեանք թագուհի Աւետա-
րանին նշանաւոր յեղատակարար գոր օրինա-
կած էր իր Երուսաղէմ անցուցած քանի մը շա-
բաթներու ընթացքին. Մեարդը նշանեան վար-
դապետը տպագրուած էջերուն վրայ նշանա-

կամ էր օրինակութեան սխալները (մոռցուած բառեր, մերթ մոռցուած ամբողջ տողեր, անձիւք արտադրուած բառեր, են)՝ անհաւատալի էր քանակութիւնը սխալներուն ու պատահելուն (աղբ յիշատակարանին լիակատար և ուղիղ օրինակութիւնը, Մեսրոպ վարդապետ Նշանեանի խնամոտ և ուշադիր ձեռքովը կատարուած, երևցաւ Անանիոսի 1932ի Յուլիս-Նոյեմբ. թիւին մէջ)։ Եթէ մէկ յիշատակարանի օրինակութեան մէջ աղբան սխալ կար, ի՞նչ ըլլալու է սխալներու կամ մոռացումներու կոյտը հազարաւոր ձեռագիրներու նուիրուած աշխատութեան մը մէջ։

Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը, մասնաւորապէս չըմալին ուր թիֆլիսի չափոյց առաջնորդ էր, աղբային կեանքի մէջ կարեւոր դեր կատարած է իր հայրենասէր եկեղեցական գործիչ։ Իր աղբ գործունէութեան ինչ ինչ կէտերը կրնան քննադատութեան տեղի տուած ըլլալ, իր ջերմ հայրենասիրութիւնը ու աղբային դատին ծառայելու եռանդը անուրանալի են։ Հայաստանի Հանրապետութեան խորհրդախառցումէ յետոյ, ան ստանձնեց Նոյեմբ. տարին և Պարսկաստանի մէջ Մայր Աթոռի նուիրակի պաշտօնը և ջանաց այլ երկիրներու Հայութիւնը մղել նիւթապէս օգնելու իջմիծէի աղքատացած Միաբանութեան ինչպէս և Հայաստանի վերաշինական գործին և հաւաքեց նուիրատուութիւններ ու զրկեց իջմիծէի գրգռախտաբար, անխելք ու կրքոտ հակառակորդներ զինք մատնացոյց ըրին պարսիկ կառավարութեան իր համայնապետութեան գործակալ (ինչ ու չէր բնաւ) և պատճառ եղան որ կառավարութիւնը դաշն ստիպէր Երկրէն հեռանալու։

Ինչ ալ անձնապէս կրքոտ ու եամով գեծոր ունէր իր նկարագրին մէջ, Ինչ էր զիստաւոր պատճառներէն մին իջմիծէի Միաբանութեան բաւական երկար ատեն սուր պառակտման մը մէջ մնալուն։ Երբ 1908ին իջմիծէին դաշին, Միաբանութիւնը դուայ խորապէս անմիաբան. երկու հատուածի բաժնուած էր ան, մէկուն պարագլուին էր Կարապետ Եպիսկոպոս Տէր Մկրտչեան, միւսինը՝ Մեսրոպ վարդապետ Տէր Մովսիսեան։ Առաջինը դերման համայնարանի մէջ պատրաստուած լուրջ գիտան

մըն էր, ու վերջին ծայր ազնիւ ու բարեհամբոյր մարդ մը. Թողած է բանասիրական գործեր որոնք մինչեւ ցարդ կը պահեն իրենց արժէքը։ Իր խումբը կը կազմուէր իջմիծէի Միաբանութեան լուսադէպ տարբերէն, Գարեգին, Կոմիտաս, Յուսիկ, Տէրաբար, են։ Ապագայ կաթողիկոս Խորէն Մուրադբէգեան, այն ատեն համեստ վարդապետ մը, կարծեմ Մեսրոպի խումբին կը պատկանէր, բայց ամենքին հետ ալ սիրալիր յարաբերութիւն պահած էր, ամենքին սիրուած էր. միւսները իրարու բարեւ իսկ չէին տար։ Միաբանական համախումբ ճաշի աւանդական և անհրաժեշտ սովորութիւնը մէկդի դրուած էր, իւրաքանչիւր միաբան իր խուցին մէջ կը ճաշէր — բայց ի կաթողիկոսական ընտրութեան ժողովներու օրերէն, ուր ամենքը, միաբաններ ու բազմաթիւ պատուիրակներ ու հիւրեր նահապետական և ծառայած սեղանի մը շուրջ հաւաքուեցան։ Եւ զիս աւելի մօտիկ կը զգայի Կարապետ Եպիսկոպոսի խումբին. արդէն հիւր էի Կոմիտասին զոր Փարիզ ճանչցած էի և որուն դիւ կը կապէր երգչայրական բարեկամութիւն մը, և անոր խուցին մէջ Գարեգին, Կոմիտաս և եւ միասին կը ճաշէինք, բայց Մեսրոպ վարդապետին հետ ալ, զոր նոյնպէս Փարիզ ճանչցած էի, ունէի բարեկամական յարաբերութիւններ. ան մասնաւորաբանապետ և ալ աղբ միջոցին և իրմէ է որ կը ստանայի ձեռագիրները զոր կ'ուզէի ուսումնասիրել։ Օր մը խնդրած էի Գարեգին վարդապետէն ինծի ընկերանալ Մատենադարանին և մանրանկարներով զարդարուած լուսադէպ հին ձեռագիրները՝ գէթ անոնց գլխաւորներէն մէկ զանին՝ ցոյց տալ ինծի և իր մասնագէտի նկատողութիւններով մեկնաբանել։ Մեսրոպ, ջղանացած, բայց ինչպէս զինքը նանգով զսպել՝ Բորիէք Բերտալուն համար, բոլոր ժամանակը որ Գարեգին ինծի ցոյց կուտար ու կը լուսարանէր մեր հին մասնակարգութեան հրաշալիքները, փոխանակ ինքն ալ իր երկալու անկիւն մը իր աշխատանքովը զարդանալ, դիմացին նստած, առանց բառ մը օտելու, աչքերը կիսախուփ, քէին տակէն զարապալեան երգ մը կը մոմաւար։ Իրեն հետ տեսակցելու համար ես իր սենեակը կ'երթայի մերթ և կամ Մատենադարանը. ինչ

ինձի փոխացելութեան երբեք չէր եկած, որովհետեւ Կոմիտասի սենեակը հիւր էի: Բայց օր մը որ խումբ մը տաղարաններ ուղած էի իր-մէ, (ձեռագիրները կը դրէի ինձի կամ կը յանձնէր անձամբ որ Կոմիտասի ընկալարանին մէջ զանոնք երկարօրէն քննէր եւ օրինակու-թիւններ ընէի, բայց պատկերազարդ ձեռագիրները թոյլ չէր կրնար տալ՝ իրաւամբ՝ որ Մատենադարանէն գուրս ելլէին ոեւէ առի-թով), ըսաւ ինձի թէ այդ ձեռագիրներու խումբը ինքն իսկ անձամբ ինձի պիտի բերէր՝ այդ առթիւ փոխացելութիւն մըն ալ տուած ըլլալու համար ինձի: Կոմիտաս ապշած էր. հետաքննի անգամն է որ, ըսաւ ինձի, Մեսրոպը հոս ոտք պիտի կոխէ՞, ու թէյ եւ այլն պատարասեց զայն ընդունելու համար: Գուռը զարնուեցաւ. ես ինքս զացի բանալ: Մեսրոպն էր իր հսկայ հասակով դրան առջեւ կանգնած. ձեռագիրները տուաւ ինձի, ու հաջիւ երկու թառ արտասանած՝ կը պատրաստուէր մեկնելու. տեսնելու էր արն ատեն խնդը սրբելի Կոմիտասին կատաղութիւնը: ջիղերու կծիկ այդ փոքրիկ մարդը մոլորկին կատուէ մը պէս վրան նետուեցաւ այդ վիթխարի ըմբէշին եւ անոր ձեռքէն բռնելով «ձօ» ներս չմտնէ՞ս» պոռաց եւ զայն հոյի մը պէս սենեակին մէջ դարձնելով աթոռի մը վրայ նստեցուց, այնքան շիրին, միանգամայն լուրջ ու քօմիք ձեռով մը, որ Մեսրոպն ալ սափուեցաւ. ինձի հետ՝ խնդալ, եւ հասկցաւ որ հոն նստիլ ու բաժակ մը թէյ ստնելով քիչ մը մեղի հետ բարեկամարար խօսելէն ուրիշ ճար չկար այդ դժուար կացութեանէն ազատելու համար:

1933ին, երբ դարձեալ էմմիածին դացի, կաթողիկոսական ընտրութեան մասնակցելու համար, Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը՝ եւ իր հետ Բաղարատ արքեպիսկոպոսը՝ դիրք բռնած դտալ Միլթանութեան ստուար մեծամասնու-թեան ընտրելի Որդէն արքեպիսկոպոսին դէմ, որ եւ ընտրելին էր արտասահմանի բոլոր պատգամաւորներուն: Աւալին քուէարկու-թեան մէջ Որդէն ստացած էր 60 ձայն եւ Մատթէոս, միջակութիւն մը, որուն վրայ միւսները կեղծողացուցած էին իրենց քուէնե-

րը, 20 ձայն: Երկրորդ քուէարկութենէն առաջ, խօսք առի եւ յանուն օտար երկիրներ ցրուած ամբողջ սքանդալոս Հայութեան՝ որ այդ օրերուն իր աչքերը յառած էր հայ ազգի գերագոյն սրբալիւրդին վրայ՝ եւ կը սպասէր, կը յուսար անկից տատնալ միաձայնութեամբ ընտրուած Հայապետի մը բարի լուրը, կոչ ուղղեցի Մեսրոպ եւ Բաղարատ Սրբազաննե-րուն, որ իրենց ազգապիտուկեան ապացոյցը տային անգամ մը եւս՝ միացնելով իրենց ինչպէս եւ իրենց խումբին ձայները Հայոց ստուար մեծ ծամստնութեան ընտրելիին անձին վրայ: Կոչս անխելի մնաց, Մեսրոպ պատասխանեց իմ ճախի՝ յայտարարութեամբ մը որու համե-մատ Մատթէոսն էր ամենէն արժանաւոր, ընտ-րելին... Որդէն կաթողիկոս ընտրուեցաւ 61 ձայնով, եւ լիովին արդարացուց իր վրայ դրուած յոյսերը, մտալ պայմաններու մէջ իմաստուն կերպով վարելով իրեն յանձնուած պաշտօնը, Միփուրջ Հայութեան հետ պահելով ջերմ յարաբերութիւններ, թելադրիչը դառնա-լով Աստուածաշունչի հայ թարգմանութեան հազարհնչհարիւրամեակի տօնախմբման, որ տոհմային մշակոյթի փառաբանման զմայելի շարժում մը յառաջ բերաւ ամբողջ արտասահ-մանի մեր գաղութներուն մէջ:

Էմմիածնէն մեկնելէս առաջ, այցելութեան գացի Մեսրոպ սրբազանին ինչպէս եւ Բաղարատ սրբազանին որ այդ օրը առաջինն սենեակին մէջ կը գտնուէր զիս ընդունելու համար: Յայտնեցի իրենց ցաւը զոր ունեցած էի իրենց-մէ կրած յուսախաբութեանս համար, եւ դտալ զիս իրենց իրենց ատնելութեան մէջ անդրեց-ուելի:

Հայրենասէր եւ ուսումնասէր մարդ էր Մեսրոպ Սրբազանը. մեր ազգային մշակոյթին ու մեր ազգային դատին համար շատ աշխա-տած է: Բայց իր նստմով բնաւորութիւնն ու իր իր բանասէր աշխատելու հազանալ եղա-նակը վնասած են իրեն. իր կեանքին ու գոր-ծին դրական կողմերը պէտք է սակայն արդա-րութեամբ գնահատուին:

Ա. 20ԳԱՆԵԱՆ

(Մնացեալը յաջորդ թիւով)